

Doğu İran Meselesi

Bu makale¹ İ. Strzygowksi'in kitabında gündeme getirilen ve Akademide hakkında ayrıntılı sunumu yapılan² bir mesele üzerine kaleme alındı. Mesele, iki tarihî gerçek - Doğu İran kültürünün, İran kültürünün ocağı Mezopotamya'ya coğrafî olarak daha yakın bulunan Batı İran'a göre geri kalması ve Doğu İran kültürünün Hindistan ve Uzak Doğu ile münasebetleri neticesinde Ön Asya kültüründen bağımsız olarak gelişmesi - ile belirlenen Doğu İran'ın tarihî hayatıyla ilgilidir. Doğu İran'ın dünya kültür tarihindeki rolüne ilişkin bilim adamları arasındaki zıt görüşlerin ve tartışmanın sebebi, bu meselelerden birinin tek taraflı abartılmasıdır. Öncüsü doğubilimci Martin Hartmann'dan sonra Strzygowksi, eserinde Doğu İran'ın müstakil kültürel tesirini savunur; zıt fikir sahibi Fr. Sarre³ 1905'te Hartmann'la tartışması sırasında Strzygowksi'nin görüşlerine dayanır. 1916'da Hartmann⁴, köşelerinde Merv, Samarkand, Herat ve Belh'in bulunduğu bu alanının içinde yer alan doğu bölgelerin 'her zaman ve her bakımdan' Müslüman Asya'nın batı bölgelerine tesir ettiğini ve o çağda yayılan İslam bu kuzey-doğu bölgelere en iyi güçlerini borçlu olduğunu belirtir. Strzygowksi'in kitabından sonra şarkiyatçı E. Herzfeld tamamen zıt görüşünü ortaya koyar⁵. Herzfeld, Doğu İran'ın Yunan-Baktriyan hâkimiyetinden önce hiçbir bağımsız kültürel önem taşımadığını ispat eder; bu bölgede Yunan sanatının başarısını Yunanların burada bakir toprakla karşılaşmasına bağlar. Sasanîler döneminde ve M. IX. yy.a kadar (İslam'ın ilk yüzyıllarında) İran'ın doğusu her yönden batının gerisindeydi.

I

İran kültürünün maddî ve manevî yapıtlarının kronolojik ve coğrafik tespitinin yapılması ve Batı İran'a kıyasla İslam öncesi Doğu İran hakkında yazılı bilginin yetersiz olması tarihî gerçekleri karşılaştırmayı zorlaştırır. Hazar ötesi bölgesinde bulunan Anau kurganlarının yazılı kayıtlardan çok önceki döneme ait olduğu kabul edilir. Bu kurganlar 1903 ve 1904 yıllarında R. Pumpelly⁶, daha sonra arkeolog H. Schmidt başkanlığında bir ekip tarafından incelenmiştir; fakat bu yapıtın dünya kültür tarihindeki yeri meselesi hâlâ bir çözüme ulaşmış değildir. Schmidt'e göre Anau'da kültürün başlangıç tarihi M. Ö. 2000'dir, Pumpelly ise bu kültürü IX binyıla kadar götürür. Strzygowksi'in öğrencisi E. Diez⁷, muhtemelen Pumpelly'nin görüşüne dayanarak, Anau civarındaki yerleşimi 'bu zamana kadar bilinen insanlığın en eski kültür vahası' olarak tanımlar. Diğer taraftan Herzfeld, sadece Schmidt'in kronolojik tespitlerinin ilmî değere sahip olduğunu savunur. Araştırma ekibi Anau seramiği ile Sus'un alt katmanı seramiği arasında benzerlik⁸ tespit eder. Anau kültürünü Elam ve kısmen Sümer kültürüyle karşılaştıran B. A. Turayev⁹, Anau yapıtlarını daha eski döneme ait olduğu ve Sümerlerin kuzey-doğudan çıktığı kanaatindedir. Herzfeld, Anau ile Sus seramiği arasındaki benzerliği kabul eder, ama Anau kültürünün daha ilkel olduğunu öne sürer. Bu mesele bizim Akademide de masaya yatırıldı ve iki kültürün akrabalığının ispatı yetersiz bulundu¹⁰.

Eski Doğu İran'ın kültürel önemine dair ikinci mesele Avesta'nın menşeidir. Avesta'nın ortaya çıkış tarihi ve yeriyle ilgili çeşitli görüşler var; son yıllarda ise İranistlerin büyük kısmı Ahamenî öncesi dönem ve Doğu İran lehinde fikir beyan ettiler. Herzfeld, Avesta'nın en eski ilahileri Sogd veya Buhara lehçesi olan Gat lehçesinde yazıldığını düşünen Andreas'ın ve Zerdüştlüğün yurdu

¹ Bu tebliğ Akademide 15 Şubat 1922'de sunulmuştur.

² Strzygowksi, *Altai-İran*. Bu kitap hakkında Akademide 7 Aralık 1921'de Y. Ç. Skrijinskaya tarafından tebliğ okunmuştur.

³ *Zu den islamischen Tongefässen*, s. 546.

⁴ Hartmann, *Die Tradenten*, s. 148.

⁵ *Khorasan*.

⁶ Pumpelly, *Explorations in Turkestan*; idem, *Explorations*.

⁷ Diez, *Churanisanische Baudenkmäler*, S. 1.

⁸ Seramik ile ilgili notlar da Schmidt'e aittir (Pumpelly, *Explorations*, s. 179)

⁹ *Istoria drevnego Vostoka*, 2. baskı, cilt 1, s. 68.

¹⁰ Güney Türkmenistan'da erken tarım kültürleri, onların tarihlendirmesi ve başka Doğu kültürleriyle karşılaştırması için bkz: V. Mason, *İstoričeskoe mesto*; aynı yazar, *Srednaya Aziya*.

olarak Harezmi'yi gösteren Marquart'ın görüşlerinden haber verir. Ancak Herzfeld Küçük Asya ve Boğazköy'deki¹¹ yeni keşiflerin temelinde mesele Batı İran lehinde çözüleceği kanaatindedir; bunu Hüsing¹² ve Forrer'in¹³ çalışmalarının yorumunda belirtir. İki makalenin başlıkları, Boğazköy ile ilgili B. A. Turayev'in 'İstoriya Drevnego Vostoka'sına göre çok daha fazla kaynak kullanıldığını gösterir; bu kaynaklar Rus bilim adamları için şimdilik ulaşılmaz olduğu için İran'ın eski kültür tarihi ile ilgili hükümlere ne kadar yansiyacakları da henüz belli değildir.

Elimizde mevcut parça bilgilere¹⁴ göre, bazı Alman bilim adamları Boğazköy'deki keşiflerden şu neticeleri çıkarmıştır: 1) İskitler, özel bir Aryan kolu olarak İranlılardan ayrılmıştır (Hintli ve İranlılarla eşit derecede, yani Asyalı Hint-Avrupalılar anlamında); 2) Küçük Asya ve Kuzey Mezopotamya'da yaşadığı önceden de (Tanrıların adlarından dolayı) varsayılan Aryanlar özellikle Hint koluna dâhil edilmiştir¹⁵. Strzygowksi, muhalifi Herzfeld'den daha fazla, bu sonuçları bilimsel bulur; çünkü kitabında kavim göçlerinin yön ve tarihlerini bir varsayım değil, şüphe duyulmaz bir gerçek olarak sunar. Ona göre, İran'da ilk başta Kafkasya halkları, N. Y. Marr'ın terminolojisi ile Yafes grubu halkları yaşıyordu. Strzygowski¹⁶ bu grubun etkisini doğuda görür; Hüsing¹⁷ Toharcada Kafkas dillerinde mevcut *şil* ekinden bahseder; Ed. Meyer¹⁸ Boğazköy'deki Hititlerin ve Toharların aynı eki kullandıklarına dikkat çeker. Herzfeld de Ön Asya'nın birbirine yakın kavimler tarafından iskan edildiği fikrinin ispat edilmiş olduğu kanaatindedir. Strzygowski'nin¹⁹ fikrine göre Hint-Avrupalılar Avrupa'dan Kafkasya geçidini geçerek geldiler. Kavimler göçünü yaklaşık M. Ö. 1700 yılında Hintliler başlattı; onları takip eden İranlılar M. Ö. 1000 yıl civarında Hintlileri doğuya sıkıştırmaya başladı; Sami ve Türkler arasında üçüncü Aryan kolu olan İskitler Kafkasya üzerinden değil, Hazar Denizinin kuzeyinden Türkistan'a, oradan Afganistan'a geldiler ve İranlılar ile Hintliler arasında bir kol oluşturdular. Ancak yeni keşifler, İranlıların Avrupa'dan Kafkasya üzerinden geçtiklerine dair varsayımın karşısında, Meyer²⁰ dâhil birçok tarihçi tarafından gösterilen gerekçeyi zayıflatamaz. Yani, Aryan olmayan unsurlar doğuya nazaran Kafkasya'yı da içine alan batı bölgelerde daha uzun süre kalmıştır. Bu gerçeğin karşısında Strzygowski'nin kavimler göçü manzarasını çizirken aceleci davrandığı görülür.

II

Herzfeld, Ahamenişler devrinde doğu İran²¹ bölgelerinin devlet ve halk tarihinde bir önemi olmadığını öne sürer. Onların işgali Dara zamanında tamamlanır ve Ahameniş devrinin geri kalan kısmı barış içinde geçer. Bu fikir, sadece doğuda savaflara dair yazılı belgelerin olmayışına dayanır ve başka verilerle çürütülür. Kserks (Xerxes) döneminde Harezmi ve Hindistan'ın bir kısmı Ahameniş devletine bağlıydı; Harezmi ve Hintliler Yunanistan'a karşı savaşta orduda yer almışlardı; bununla birlikte, İskender zamanında Harezmi ve Hindistan'ın sınır bölgeleri Fars hükümdarından bağımsız yöneticilerin yönetimindeydi. Muhtemelen, Dara'dan sonra batıya yönelen ilgi ve akabinde Antalkida Barışı ve Mısır işgalinin bedeli doğuda bazı bölgelerin kaybı olmuştur. Büyük olasılıkla, Harezmi'nin IV. yy.da²² ayrıldı, çünkü V.yy. sonunda Mısır papirüslerinde Harezmi menşeli askerler anılır²³.

¹¹ Veya, Turaev'in yazdığı gibi Bogazkeoy (eo burada ö sesini verir)

¹² *Widewāt*.

¹³ *Die acht Sprachen*.

¹⁴ Bkz: Hüsing, 'Die İnder von Boghaz-Köi', İ. A. Boduen de Courtene Armağanı ('Prace Lingwistyczne'), 1921. Hüsing, kendi *Völkersichten* makalesinde atıfta bulunur.

¹⁵ Eskiden, aksine Hintlilerin Asyanın doğusunda bulunması olanaksız sayılırdı; Ed. Meyer'in sözleri: 'Ohnehin wird man hier, im äussersten Westen des arischen Gebiets, keine İnder suchen' (Geschichte des Alterthums, 2. baskı, c. I, s. 802).

¹⁶ *Altai-Iran*, S. 132.

¹⁷ Hüsing, *Völkerschichten*.

¹⁸ *Geschichte des Alterthums*, 2. baskı, s. 802.

¹⁹ *Altai-Iran*, s. 187.

²⁰ *Geschichte des Alterthums*, 2. baskı, c. I, s. 809: 'dieser Weg (Kafkasya üzerinden) hätte sie zunächst in die Gebirge Armeniens und Normediens geführt; hier aber sitzen, wie wir gesehen haben, durchweg nichtarische Stämme'.

²¹ Yeni kuram temsilcileri açısından 'Saka' demek gerekirdi, çünkü bu teoriye göre çağdaş İran'ın, yani Persia'nın doğusunda Farslar hiçbir zaman yoktu.

²² Tolstov, *Drevniy Horezm*, s. 17; aynı yazar, *Po sledam*, s. 108.

²³ Meyer, *Der Papyrusfund*, s. 28.

Avesta'nın doğu kökeninin tam olarak ispatlanmamasına karşılık 'Fars Destan Tarihi Üzerine'²⁴ adlı makalemde ben İnan destan sanatı tarihinde doğunun öncülüğünü göstermeye çalıştım. Buna Ktesias'ın naklettiği epik hikâyelerdeki Baktriyan-İskit eğilimi ve Midillili Khares'in koruduğu epizodun en eski versiyonu işaret eder. Bu versiyon Firdevsî'nin Şehnâme'sinde de yer alır ve batı menşeli olarak gösterilir²⁵; Khares ise epizodun doğuda meydana çıktığını belirtir. Khares'in anlatımı epik sanat ve resim sanatı arasındaki ilişkiye değinmesi açısından ilginçtir. Ona göre, destan epizotları mabet, saray ve köşk duvarlarını süslerdi. Bu bilgiyi Strzygowski, Ahamenişler döneminde büsbütün yabancı tesir altında kalan ve halktan uzaklaşan saray kültürünün (buna Turayev de işaret eder)²⁶ yanı sıra, daha sonra Yunan etkisine de karşı direnen köklü bir halk kültürü olduğu fikrini²⁷ pekiştirmek için kullanabilirdi, ama kullanmadı. Bu durum, Herzfeld'in güya Yunanların Doğu İnan'da kültür bakımından bakir toprak bulduklarına dair görüşünü çürütür.

İskender döneminden itibaren Doğu İnan, Batı İnan'a nazaran Yunan sanatının kuvvetli etkisi altında kaldı. Bunun yanı sıra Hindistan ve M. Ö. II. yy.dan başlayarak Çin ile pekişen münasebetleri itibarıyla Batı İnan'ın önüne geçti. Batı Asya ile Hindistan arasındaki ilişkilerin ne kadar hızlı değiştiği, filleri ilk defa Puru ile yaptığı muharebede gören İskender'in seferleri ile diadokh savaşlarını karşılaştırınca açıkça görülür: İpsos muharebesinde (Küçük Asya, 301 y.) Selevkosların ve Lisimah'ın ordusunda 400, onların batılı düşmanları Antigonus ve Dimitrius'un ordusunda ise 75 fil bulunmaktaydı²⁸. Hindistan'ın maddî kültür alanına yaptığı bu tesir manevî kültür alanından bir unsurla tamamlanabilir: Aşoki yazıtları Yunan hükümdarların yanına misyoner elçilerin gönderilmesinden bahseder. Elçiliklerin kuzey-batıdaki en uç noktası Epir, aynı zamanda Hint savaş fillerinin yaygınlığının sınırındır. Epirli Pyrros'un ordusunda rehberli Hint filleri²⁹ vardı; İtalya'da Hint filleri ilk kez Pyrros'un seferi sırasında gördüler³⁰.

Yunanların Hindistan'la yaklaşması Yunan-Buddist sanatını yarattı ve zamanla Çin ile gelişen münasebetlerin neticesinde Orta Asya ve Uzak Doğu'da da yaygınlık kazandı. (Cava adasındaki Buddist kültürü ürünlerinde Hint etkisi ile karışık Yunan-Buddist sanatının izleri görülür³¹) Yunan-Budist kültürünün Batı İnan ve başka Ön Asya bölgelerini nasıl etkilediği meselesi tam olarak açıklığa kavuşturulmamıştır. Aşoki'den sonra Hindistan ve Orta Asya'nın dışında Budizm'i batıda yayma teşebbüsü yapılmadı. Bu yüzden, çağdaşımız bir İngiliz-Hintli bilim adamınının³² Kâbe'nin, içi Mahayana okulu resimleriyle dolu bir Budist mabedi veya manastır olduğunu ispat etmeye çalışması başarısız bir girişim. Hint, Yunan-Baktriyan ve Budist kültür unsurlarının batıya yayılmasına İnan'ın Part kökenli Arsaklı hanedanının hükümdarlığı altında birleşmesi tesir etmiş olabilir. Arsaklılar, İskit veya Sakalara akraba Part halkıdır; Parthia'ya (Eski Farsçada *Parthava*) Orta Asya bozkırlarından geldiler; M. Ö. II. yy.dan itibaren Sakalar da Orta Asya'dan güneye doğru göç etmeye başladılar: önce Sîstân (ilk başta Sakistan) bölgesine yerleştiler, daha sonra batıya yöneldiler. Strzygowski, kitabında Partlar ve Sakaların sanat tarihi üzerinde durur. Onun fikrine göre, Partların ihracat için geliştirilmiş zanaat dalları vardı ve Sasanî gümüş tabakları 'Sasanîden ziyade Part boyaması'³³ özellikleri gösterir; kuzey Mezopotamya'daki Hatra şehri 'Saka veya Ermeniler tarafından Araplar için kurulmuştur'³⁴. Bu varsayımların delillerle ispatlanmadığı konusunda Herzfeld ile hemfikir olmak zorundayız: anayurtlarında Partlar veya

²⁴ Yukarıya bkz.

²⁵ Yukarıya bkz.

²⁶ Turayev, *İstoriya Drevnego Vostoka*, 2. baskı, 2. cilt, s. 213.

²⁷ *Altai-İnan*, s. 380.

²⁸ Plutarh, *Dimitri Poliorket*, 28. bölümde Selevk, Çandragupta'dan 500 fil aldığı beyan edilir (Strabon, § 724).

²⁹ Halikarnaslı Dionisius, *Ant. Rom.*, XIX, 14.

³⁰ Latince metinleri karşılaştırın: Schrader, *Reallexicon*, s. 181.

³¹ Karşılaştırın: mesela, Pishel, *Budda*, s. 186 kitabında Mancuşri ilahının eski Cava resmi.

³² Havell, *Handbook*, s. 106.

³³ Strzygowski, *Altai-İnan*, s. 103.

³⁴ *İbid.*, s. 221.

Sakalara ait yapıtlar bulunmadıkça Arsaklılar tarafından işgal edilen bölgelerde kurulmuş eserlerin menşei ve Ahemeniş yapıtlarından farkları hakkında yorum yapmak zordur³⁵.

Diğer taraftan Herzfeld, kanıtların olmaması gerekçesiyle Doğu İran'ın kültürel açıdan Batı İran'dan geride kaldığını söylerken haksızdır. *Argumentum ex silentio*, maddi kaynakların araştırılmasında yazılı kaynakların araştırılmasından daha tehlikeli bir silahtır. Yunanların 'Bin şehrin krallığı' olarak adlandırdıkları M. Ö. II. yy. Baktriya'sı bize henüz ne o döneme ait bir yapı, ne de Yunanca bir yazı verdi³⁶. Böyle olmakla birlikte, Baktriya dâhil İskender, Selevkos ve yerel Yunan krallarının yönetimindeki diğer doğu İran bölgelerinde şehir mimarisinin olduğu ve bu şehirlerde, bütün helenistik dünyada olduğu gibi, yazılı taşların dikildiği şüphesizdir. Strzygowski, Doğu İran'da Hindistan'da olduğu gibi zamanla Yunan etkisini yok eden yerel sanatın olduğunu varsayar. Hindistan'da bu değişim Yunan hanedanlarının yerini Kuşanların (Hint-İskit) almasıyla, Parthia'da ise Mitridates (M. Ö. 123–88) döneminden itibaren başlar. Strzygowski'ye göre buna Arsaklı demir paraları delalet eder³⁷. Herzfeld, Strzygowski'nin fikrine karşı Hint-İskit kraları (yanlışlıkla bunların Türk olarak adlandırır) döneminde bina tiplerinin Hint, mimarî sanat türlerinin Yunan olduğu fikrini savunur.

Arsaklılar daha M. Ö. II. yy.da Yunan-Baktriyan krallarıyla savaşarak, Margiyana ve Ariya bölgelerini ele geçirdiler; bölgelerin adlarını taşıyan Arsaklı demir paraları bu zaferlere önem verildiğini gösterir; aynı şekilde Hint-İskitler ile savaşlar yapılmıştır. Ancak savaşların kültürel alışverişle neticelenip neticelenmediği, özellikle Arsaklıların Yunan-Budist kültürünü taklit edip etmedikleri bilinmez. Budist edebiyatı tarihinde M. S. II. yy.da bir Arsaklı şehzadeden bahsedilir, ancak sadece Sanskritçeden Çinceye tercüman sıfatında³⁸.

Çinliler M. Ö. II. yy.da Arsaklılar devletiyle tanıştıklarında, bu devlet hayatının en güzel dönemindeydi. Daha sonra I. Mitridates zamanında Arsaklı İmparatorluğunun uluslar arası sahnede konumunu belirleyen doğu ve batı sınırları kaybedildi. Hindistan ve Çin ile ticaretin avantajına rağmen Arsaklıların ilgisi batıya yönelikti. Yunanların verdikleri bilgiye göre Arsaklılar doğu İran'ın kültürünü geliştirmek için İskender ve Selevkoslar'dan daha az emek verdiler; Selevkoslar Merv'i³⁹ kurdular; Arsaklıların ismi hiçbir doğu İran şehir adında geçmez; başkentleri ise Selevkoslarla yapılan savaşlarda başarı oranı ve sınırların batıya doğru genişlemesine bağlı olarak yer değiştirdi. Part devletinin başkentinin Fırat'a doğru, Selevkiya ve Ctesiphon'a taşınmasından sonra hanedanın doğuda ana yurt bölgeleriyle bağı zayıflamış olmalıydı⁴⁰; M. I.yy.da Arsaklılar devletinden Girkaniya ayrıldı; Tacitus'un⁴¹ sözlerine göre, 59 yılında Girkaniya'dan Romalılara gönderilen elçi heyeti, dönüşte Arsaklıların sınırlarını geçmeden Hint Okyanus tarafından bir limanı kullanırlar. Buradan, Gutschmid'in⁴² de belirttiği gibi, Arsaklıların batıya göç etmesi, Doğu İran bölgelerinin ayrılmasıyla neticelendiği anlaşılır. Böylece, İran dünya ticaretinde M. Ö. II. Mitridates'in kazandırdığı konumunu kaybeder. Bu konum M. III. yy.da İran'ı hâkimiyeti altına alan Sasanîler tarafından geri kazandırılır.

³⁵ Rostovtsev'in görüşü ile (*Dura*, s. 170–171) karşılaştırınız. Güney Türkmenistan'da gerçekleştirilen kazılar ve Part binalarının incelenmesi (bkz: Pugaçenkova, *Puti razvitiya*, s. 22–117; Koşelenko, *Parfyanskaya fortifikatsiya*) Barthold'un değindiği meseleyi çözmek için gerçekçi verileri sağlar. Ancak Part mimarlığı, hep Ahemeniş geleneklerini yada genel Helenistik özellikleri tespit etme çerçevesinde araştırıldı. Doğu ve batı Parthia yapıları arasındaki farkı G. A. Pugaçenkova 'Part krallığının etnik bir bütünlük oluşturmaması' ile açıklar. O, söz konusu çalışmasıyla Barthold ile polemige girer ve 'doğunun batıyı etkilemesi değil, etkileşimi' vurgular. (*Puti razvitiya*, s. 115).

³⁶ Son yıllarda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar durumu değiştirdi; Kuzey Afganistan'da Ay-Hanum şehrinin kazıları son derece ilginç malzeme verdi. Orada M. Ö. III-I.yy. ait Yunan yazıtları bulundu. Şimdilik Amu Derya'nın kuzeyinde Yavan şehrinin kazısında bulunan ve muhtemelen M. Ö. I.yy. ait tek bir Yunanca yazıt bilinir.

³⁷ Strzygowski, *Altai-İran*, s. 188.

³⁸ F. Müller, *Uigurica*, II, s. 89.

³⁹ Antioh Soter tarafından (Antiohiya adıyla) Merv'in yeniden kurulması kastedilmektedir. Bkz: Vyazigin, Stena Antioha Sotera. Merv civarında ('arkaik Merv', Erk-Kala şehridir) şehrin kurulması M. Ö. I. binyılı aittir. (Usmanova, *O vremeni voznikoveniya*; Pugaçenkova, *Puti razvitiya*, s. 20).

⁴⁰ G. A. Pugaçenkova (*Puti razvitiya*, s. 108) 'Nisa'nın mimarisi Barthold'un bu tezini çürütür, çünkü Kare Salonun mimarisi stil olarak Part-Mezopotamya geleneğiyle bağlantılı' diye yazar. Sadece mimari örneklerin benzerliği, hanedanın Parthia ile sıkı bağlantısından söz etmek için yetersiz. Bu benzerlikler, mimarlıkta batı Parthia'nın doğuyu etkilediğine kanıt olarak gösterilebilir.

⁴¹ Annales, XIV, 25.

⁴² Geschichte İrans, s. 134.

III

Sasanî kültürünün uluslar arası önemi şüphesiz ve tartışılmaz; Strzygowski, Sasanî dönemini ve Sasanîlerin çıktığı bölgenin geleneklerinin önemini İran'ın kültürel başarılarında abartmamak gerektiğini savunur. Ona göre, İran sanatı sadece Sasanî döneminden beri gelişme faktörlerine sahip değildi; Sasanî sanatı Ahameniş sanatının Rönesansı değil, tam tersine Ahameniş saray sanatına zıt millî, Doğu İran geleneklerine bağlıydı. Uluslar arası kültürel alış-verişte Sasanîler kendilerinden önce Ön Asya'nın kuzey-doğu köşesinde gelişen 'dünya trafiğine' dâhil oldular⁴³.

Herzfeld, Sasanî sanatında Doğu İran etkisini katiyen reddeder. Ona göre, Sasanîler dönemde mimarlık ve resim⁴⁴ faaliyetleri sadece batıda yapılırdı ve Helenistik özellikler taşırdı. İslamî dönemde Horasan şehirlerinde mimarî yapılara dair ilk bilgiler Abbasî döneminin başına aittir; Horasan kültürünün başarıları Şiiliğin başarısına bağlıdır; hep batının egemenliği altında kalan doğu ve güney-doğu M. III. ve IX. yy.da yönetimlerini kendi ellerine alıyorlar. IX. yy. başında Tahirîlerin Horasan'ı Abbasî halifeliğinden ayırma teşebbüsü Şiiliğin doğum anına işaret eder; Seferîler, Samanîler ve Buidlerin zamanı ise çocukluk dönemine rast gelir. O zaman Horasan'da sanatta yerli çizgiler ön plana çıkar ve zamanla millî öneme sahip olur; XI-XII. yy.da Selçuklular bu sanatı Bağdat ve Küçük Asya'ya, Guriler ise Delhi'ye kadar yaydılar. Bize ulaşan XI. yy. ait Horasan eserleri onun oluşma tarihine çok yakındır; bu sanat IX. Yy. henüz yoktu, yoksa Samarra'daki mimarî yapılarda tesiri görülürdü. Horasan M. IX ve IV. yy.da (H. III ve IV. yy.) Şiiliği, yeni Fars milletini, yeni Fars edebî dilini, sanatını ve mimarî tekniğini kurdu. Horasan tarihi ve kültürü kaynaklarına ulaşamayan kimse için bilinmeyi çok bir denklem gibi gelebilir, ancak çok basit bir çözümü vardır⁴⁵.

Ancak Herzfeld, kendisiyle tezada düşer: bir yerde⁴⁶ Sasanîler döneminde güney Fars yazısı ve dili hâkim olduğunu, Med⁴⁷ dilinden değil bu dilden modern Fars edebî dili çıktığını söyler; başka bir yerde, yukarıda gördüğümüz gibi, bu dili Horasanlılara bağlar⁴⁸. Bir doğubilimci için Tahirî ve Samanî gibi Sünnî hanedanların ortaya çıkmasını Şiiliğe bağlaması affedilmez. Şii olan Abbasî halifesi Memun idi; Tahirî hanedanının kurucusu Horasanlı Tahir'in etkisiyle Memun Alevîliğin yeşil renginden vazgeçip Abbasîlerin rengi olan siyaha döndü⁴⁹. Bu tezatlar Herzfeld'in Strzygowski gibi görüşlerinde tarihî gerçeklerle örtüşmeyen varsayımlara bolca yer verdiğini gösterir. Görünürdeki bu aldatıcı basitlik ve açıklık, kaynakları iyice araştırmayıp, verileri serbestçe ve tek yönlü toplama ve sınıflandırmadan kaynaklanır.

Herzfeld ve Strzygoski fikirlerinin tutarsızlığının sebebi, kanaatimce, Herzfeld'in İslam kültüründe Sasanî İran kadar etkili olan Budist İran'a⁵⁰ çok az önem vermesidir. Strzygowski ise Arsaklılar'a kıyasla Sasanî İran'ın yüksek siyasî ve kültürel seviyesine ve Orta Asya'ya etkisine az dikkat çeker. Bunun yanı sıra, Herzfeld Sasanî kültürünün birlik ve bütünlüğünü abartır, onun Arsaklılar kültürüyle bağlantısını önemsemez; Strzygowski, Arsaklılar döneminde işgal edilen bölgelerde -özellikle Mezopotamya ve İran'la sınır bölgeler- rastlanan kültürel olayları menşe olarak Part ve İskitlere bağlar. Arsaklılar devletinin İran'ın kültürel tarihinde iz bıraktığı tartışılmaz. Doğu İran menşeli hanedanın yükselişi Ahamenişler döneminde başlayan sürecin -doğu İran'da yaratılan destanın millî destana dönüşmesi- gelişmesini sağladı. Saka kahramanı Rüstem'in etrafında toplanan halk anlatıları dairesi ve başka doğu İran anlatıları sadece Batı İran değil, Ermenistan'da da yaygınlık kazandı. Efsanevî Fars krallarının isimleri Ahameniş krallarının ve hanedanın ismini sürüp çıktı; İslam'dan önce son yüzyıllarda Dara ve Kserks dönemlerine ait yapıtlar eski çağın mitik krallarının eserleri sayılırdı⁵¹.

43 Strzygowski, *Altai-İran*, s. 135.

44 Sasanî resim sanatı için bkz: Grishman, İran. Parthes et Sassanides, s. 183, fig. 224; Grishman, Bîchâpour, c. II.

45 Herzfeld, *Khorasan*, s. 174

46 İbid, s. 147.

47 İlk baskıda "Hint" şeklinde baskı hatası mevcut.

48 Yukarıya bkz.

49 Taberî, III, aşağıda 1037.

50 Bu konuyla ilgili delilleri 1912 yılında 'Su'ûbija'da getirdim.

51 Barthold, *Fars Destan Tarihi Üzerine*'.

Doğunun İran yazısına etkisini tahmin etmek daha zor; Part kültürünün durumu onların Medya'yı işgal etmesinden önce yazılı edebiyatının olduğunu düşünmeye elverişli değil. Arsaklılar devrinde, muhtemelen M. I. yy.da, İskender zamanından beri kaybolduğu sanılan Zerdüştlere kutsal kitabı metni yeniden yazılmıştı; Arsaklıların Zerdüşst dini için katkıları onların Medya'daki hükümdarlığına bağlıdır; eski Medya'nın kuzey-batı bölgesi olan Azerbaycan'a o dönemde Zerdüşst'ün hayatı hakkında efsaneler atfedilir. Arsaklılar döneminde oluşan ve Avesta'nın tefsiri Zend'in yazıldığı Orta Farsça edebî dili Pehlevîce, yani Parsça (*pahlava*, bilindiği gibi, *parthava* dilinin en son şeklidir) olarak adlandırılır, bu adını Arsaklı hanedanını çöküşünden sonra da korur; ama bu, Partların bu dili doğu yurtlarından getirdikleri anlamına gelmez. Ermeni yazarlar *pahlava* kelimesini Belh⁵² şehrinin adıyla bağlantı kurarlar; İslamî dönemde Farslar bu kelimeyi Pahlau veya Pahla⁵³ bölgesinde kullanırlar ve bu terimin kökeni Medya'ya yerleştiriyorlardı, yani doğu değil, kuzey kökenini biliyorlardı. Arsaklılar ve Sasanîler Zerdüştlüğe dönme ve Helenistik putperestlikle⁵⁴ mücadele etme çabasına girmediler. Bu yüzden, Strzygowski⁵⁵ başarısız bir şekilde, Mazdeizmin 'gelişmesi' olan İran dini ile sanatta Yunan etkisine karşı tepkiyi karşılaştırır. Diğer taraftan, Sasanîlerde edebî dilin Pehlevî (Pars) adını koruması, Herzfeld'in bu dilde Sasanîlerden beri güney Fars unsurlarının ağırlık bastığı⁵⁶ fikrini desteklemez.

O dönem Azerbaycan başkentindeki mabedin, Sasanî krallarının ibadet ettikleri⁵⁷ İran'ın birinci ibadethanesi önemini koruması, Sasanî ve Arsaklı devirleri arasında daha sıkı bağa işaret eder.

Turayev, kitabında⁵⁸ sanatta Partların özelliği olarak kil mine ahit ve kilden at ve atçı figürleri belirtir. İçinde ölü yatırılan sarkofaj, bezlere belenen bebeği andırıldığına dair görüşler var⁵⁹. Bu lahitler sadece Mezopotamya'da görülür; onlarla ilgili mesele, yanlış bilmiyorsam, XIX. yy. ortasında Varka'da (Uruk) Loftus'un ve Nippur'da (Niffar) Layard'ın kazılarında sonra ilerlemedi⁶⁰. Loftus, bu tür mezarlıkların bulunması Yunan kaynaklarının bildirdiği Partların saf Zerdüşst gömme âdetine zıt düşmediğini ispat etmeye çalışır; Partlar ölüleri toprağa gömmeyip toprağın üstünde kumla örterlerdi; kapalı sarkofaja sadece kemikleri değil, tüm vücudu koymak Zerdüştlüğün esaslarına aykırıdır. Bu lahitler, yanı başlarında bulunan küçük figürlerden dolayı Partlara ait olduğunu düşünülür; bunlardan biri sol elinde bir kâseyle yatan Part askerinin figürüdür. Partların bu lahitleri doğudan getirip getirmedikleri, doğuda Part mezarlıkları, özellikle Nisa'nın⁶¹ (şimdiki Aşhabad'ın batısında kalan eski bir şehir) civarında Part krallarının mezarları bulunmadıkça açıklığa kavuşamaz. Layard kanıt göstermemekle birlikte, sarkofajların M. Ö. II ve I.yy.dan M. VII. yy.da Arap seferlerine kadar zaman dilimine ait olduğunu varsayar, başka bir ifadeyle, sadece Arsaklı değil, Sasanî dönemi dâhil.

İran sanatının geleceği için Part döneminde görünmeye başlayan atçı barelyefleri büyük öneme sahip. Üzerinde Dara'nın yazıtı bulunan ve XIX. yy. başında yerine Arap yazısını yerleştirmek için büsbütün harap edilen Bisütun kayasındaki barelyef⁶² meşhur bir yapıttır. Yunan yazılardan görüldüğü gibi, birbirini takip eden iki mızraklı tasvir eden barelyef Gotarz'ın hükümdarlık yıllarına, yani M. I.yy. birinci yarısına⁶³ aittir; takip edilen atlının üzerinde elinde bir çelenkle zafer

⁵² K. P. Paktanov'un Sebeos'un Horenli Musa hakkında çevirisinde (s. 179) Sebeos'a ait 'Partların ve Pehlevilerin hâkim boyu' ifadesi geçer. Bu, Sebeos'un *parthava* ve *pahlava* kelimelerinin eş anlamlı olduğunu bilmediğini düşündürür.

⁵³ Yakut, *Mucem*, III, 925, *فهلو*; Fihrist, I, 13, 3 *فهلوة*. (ad aynıdır, Yakut, Hamza İsfahanlı'ya atıfta bulunmuştur).

⁵⁴ III. yy. son çeyreğinde Sasanî İran'ın büyük rahibi Kartir'in yazıtlarında Zerdüştlüğün akidelerine karşı dini hoşgörüsüzlük görülür (Lukonin, *Kartir i Mani*), fakat Kartir'in faaliyetlerinde özellikle Helenistik kültür ve Helenistik paganizme karşı tutum yoktur.

⁵⁵ *Altai-İran*, s. 301.

⁵⁶ Bu meseleyle ilgili bakış açısı için yukarıya bkz.

⁵⁷ Bu mabet için bkz: Barthold, *İstoriko-geografiçeskiy obzor İrana*, s. 138

⁵⁸ Turayev, *İstoriya drevnego Vostoka*, 2. baskı, II. cilt, s. 365.

⁵⁹ Justi, *Geschichte*, s. 135.

⁶⁰ Layard, *Discoveries*, s. 558–560; Loftus, *Travels*, s. 203–213. Karşılaştırmak için bkz: Furlani, *Sarcofagi partici*, s. 91, burada kaynakça verilmiştir.

⁶¹ Nisa şehri ve civarında yıllardır devam eden arkeolojik kazılar bu meseleyi aydınlatmak için henüz malzeme vermedi. Arsaklı hanedanının ölen krallar kültü ile ilgili Eski Nisa'daki 'Kare salon' arasında bağlantı olduğu düşünülür. (Pugaçenkova, *Puti razvitiya*, s. 69–78). Yeni Nisa'da eskiden insanların kerpiç tabutlarda da gömüldüğü bilinir. (M. Masson, *Gorodişşa Nisi*, s. 33).

⁶² Jackson, *Persia Past and Present*, s. 209.

⁶³ Yukarıya bkz.

tanrısı Niki'nin barelyefi bulunması ilginç. Atlıları resmeden barelyef ve heykeller Sasanîler zamanında da kuzey İran sanatının eski İran sanatından farkı teşkil eder; Sasanî döneminin (M. III. yy.) barelyefleri sanat açısından M. I.yy.a kıyasla çok ileride çok gelişmiş olmasına rağmen Sasanî sanatının Arsaklılarla müteakip bağlantısı şüphe edilmez. Bu tasvirlerin Partlar ve Sakalar gibi atlı kavimlerin batıya hareket etmesinden kaynaklanması doğal; fakat bu tür tasvirler doğu İran'da bulunmadıkça 'bu sanat Partlar ve Sakaların yurtlarından mı getirildi veya Arsaklılar tarafından işgal edilen batı bölgelerde batı İranlı ve Yunan ressamı tarafından mı yapıldı?' meselesi açık kalır. 'Amuderya hazinesi', oluşumu hakkındaki tutarsız bilgilerden dolayı gerçekçi hükümlere varmak için yetersiz; bu hazinede hem atlı, hem Ahameniş sanatına özgü yaya mızrakçı⁶⁴ tasvirleri yer alır.

IV

Orta Asya'nın kültür tarihini tespit etmek için XX. yy.da Çin Türkistanı'nda yapılan gezilerin verileri öncelikli öneme sahip; Strzygowski, bulduğu eserlerde 'bu zamana kadar Merkezî Asya hakkındaki düşünceleri deviren karışık bir kültürün ürünlerini'⁶⁵ görür. Araştırma ekiplerinin faaliyet raporları hazır olmadan⁶⁶ bu bulguların menşei ve önemini açıklamak aceleci olurdu, ama artık Sasanî dönemi İran'ın bu karma kültürün oluşmasında katkıda bulunduğunu, bu etkinin özellikle Sasanî İmparatorluğunun ortadan kalkmasından önce arttığını söylemek abes olmaz. Sasanî devletinin tarihinde birçok doğu devletinin tarihinde olduğu gibi yavaş gerileme görülmez; Sasanî ordusunun Bizans ve Mısır'ın tüm doğu bölgelerini işgal ettiği, İstanbul'u kuşattığı devletin ikbal dönemiyle ülkenin Araplar tarafından işgal edilmesi arasında yirmi yıl bile geçmemiştir. Sasanî hanedanının son zaman başarıları içine İran'ın şehircilik, ticaret ve sanayisinin gelişmesi girer. Bu yönde hızlı ilerlemeler⁶⁷ İslam'ın ilk asırlarında gerçekleşir; Grünwedel'e göre Turfan'da Fars şekillerinin etkisi VIII. yy.da görülmeye başlar; onun fikrine göre bu yüzyıl 'siyasî hayat ve sanat açısından eski tarihin sınırını'⁶⁸ teşkil eder.

Çin ve Bizans kaynaklarının⁶⁹ verdiği bilgilerden VI. yy. sonu ve VII. yy.başında Orta Asya'dan Çin sınırlarına kadar birkaç ticari sömürge kuran Soğdların ticarî faaliyetlerinin genişlediği görülür. Semerkand⁷⁰ ve çağdaş Rus Türkistanı'nda Budizm'in etkisini kaybetmesi VII. yy.a denk gelir. İslam'ın ilk yüzyıllarında burada Zerdüştlüğün yanı sıra batıdan, Sasanî devletinden getirilen dinler yaygındı: Hıristiyanlık, Yahudilik ve Manihaizm. Budizm, İslam'ın zaferinden önce Amuderya'nın yukarı kısımlarının havuzunda, nehrin iki tarafında, yani bugünkü Afganistan ve eski Buhara Hanlığı sınırları içinde etkisini koruyabildi.

Çin kaynaklarının verileri, Budizm'in 'sınır dışı' edildiği kuzey bölgelere nazaran Budist İran'da şehir kültürünün daha gelişmiş olduğunu gösterir. Türkistan'ın başkenti Semerkand'ın ebatları ona mukabil Afrasiyab şehrinin büyüklüğüyle belirlenir, çember uzunluğu yaklaşık yedi kilometre ve alanı iki kilometre karedir; Taşkent'in yerinde bulunan şehir dâhil diğer kentler daha küçük idiler. Budist İran'da aynı büyüklükte (Çin ölçülerine göre 20 li) Termez ve başka birkaç şehir daha vardı⁷¹. Budist İran'ın başşehri Belh, muhtemelen, Orta Asya'nın başka bölgelerinde ve Sasanî devletinde Mezopotamya'nın kuzeyinde olmayan önemli kültür merkeziydi.

Ahemenişler gibi Sasanîler de bazen doğu sınırlarını ihmal eder, batıdaki başarılar uğruna doğuda toprak kayıplarını kabullenirlerdi; yine de Sasanîler'de Hindistan ve Çin ile ticaretten dolayı doğunun önemi büyüktü. Daha sonra Horasan'da önemli konuma gelen Nişabur şehri

⁶⁴ Karşılaştırmak için bkz: Tolstoy-Kondakov, *Russkie drevnosti*, 2. baskı; Dalton, *The Treasure*; T. Zeymal-E. Zeymal, *O meste nahodki*.

⁶⁵ Strzygowski, *Altai-İran*, s. 153.

⁶⁶ 5 Şubat 1922 tarihinde bu satırları yazan, S. F. Oldenburg'un, Rusya'da ilk olarak, Stein'in Chavannes ve Pelliot ile müşterek hazırladıkları 5 ciltlik *Serindia* eserinin bir nüshasını aldığı öğrenir. Muhtemelen, bu çalışma İslam öncesi Orta Asya kültürü araştırmalarının temelini oluşturacaktır.

⁶⁷ Bkz: Su'ûbija.

⁶⁸ Grünwedel, *Kratkie zametki*, s. 069.

⁶⁹ Chavannes, *Documents*; Soğd sömürgeleri hakkında Pelliot, *Le Chateou tou fou t'ou king*; Klyaştorniy, *Drevnetyurkskie runičeskie pamyatniki*, s. 93 ve ilerisinde geniş bibliyografya yer alır; Schafer, *The Golden Peaches*, s. 350-371.

⁷⁰ Karşılaştırmız: *Jizneopisania Suan Tzana*, çev. Jullien, s. 59.

⁷¹ Şehirlerin ebatları hakkında bilgiler Suan Tzan'dan, çev. Jullien.

Sasanîler döneminde kuruldu. O dönemde İran platosunun batı bölgeleri için daha fazla ihmal söz konusudur. Orta Çağ Müslüman coğrafyasında⁷² devletin doğusundan batısına kadar uzanan ve Hamadan'dan geçen ana yolda Sasanîlere ait yapılar, platonun batı sınırlarını teşkil eden Elvend'e kadar bulunur. Acem'in merkezinde İsfahan şehrinin yerinde Sasanîler döneminde küçük Cey kasabası bulunuyordu. V.yy.da günümüzdeki şehrin doğusunda bulunan Yahudi kasabası, muhtemelen, demir paraların üzerinde 'Cey' kelimesinin yerine 'İsfahan' kelimesinin görülmeye başladığı halife Memun (813–833) zamanında büyük Müslüman şehrine dönüşmeye başlar. İsfahanlı coğrafyacı İbn Rüşd⁷³ Cey şehrinin ayrıntılı tanıtımını yapmıştır: şehir çevresinin uzunluğu 6000 Arap endazesini⁷⁴, yani 3 kilometreden biraz fazladır. Cey'in yerinde Müslüman harabeler kalmıştır, bunların içinde henüz kimse tarafından araştırılmamış⁷⁵ bir minare de vardır Acem'in geçmişinin yapıları ne kadar az araştırıldığı, daha XVII. yy.da kaynaklarda ve gezgin Chardin⁷⁶ tarafından yeri tam gösterilen Cey vya Şehristan'ın, '*Grundniss der Iranischen Philologie*' mecmuası dâhil çağdaş ilmi edebiyatta doğru verilmediğinden görülür; onu İsfahan'ın güneyinde, XVII. yy. kurulan Culfa kasabasının olduğu yerde⁷⁷ gösterirler. Merv'in İsfahan'dan büyük olduğu gerçeği, Doğu İran'ın Merkezî İran'la kıyasla sahip olduğu konumuna özgüdür. Ahemeniş devrinden ziyade Sasanî devri için Berchem'in 'Baktriya, Mezopotamya'dan sonra Doğuya karşı bir sonraki kültür odağıdır' sözü doğrudur.

Sasanî kültürünün Yunan-Budist kültürüyle karşılaştırmak için Stein⁷⁸ tarafından Sasanî devletinin sınır bölgesi Sîstân'da bulunan ve İran topraklarında ilk olarak Helenistik duvar resimleriyle süslenmiş⁷⁹ Budist manastırının harabelerinin incelenmesi, bol malzeme verir. Sasanî ve Yunan-Budist etkilerinin tesalübünün neticesini araştırmak için Sasanî nakış ve Yunan kapaklarıyla bilinen kilden kemik mahzenleri⁸⁰ (Lat. *ossuarium*) ele alınabilir; Rus Türkistan'ına özgü bir arkeolojik özellik olan bu kemik mahzenlerinin, başka ülkelerde bulunan ürünlerle bir sanat eseri olarak hiçbir yakınlığı yok; Türkistan kemik mahzenleri ile Mezopotamya'nın 'Part' lahitleri arasında en az ortak özellik vardır. Doğu İran'da İslamî dönemden önce son yüzyıllarda ve İslamî dönemin ilk asırlarında hayvanların yontma figürlerinin yaygınlığı hakkında çeşitli yazmalardaki kayıtlar da dikkate değer. Turfan heykellerinin araştırılması esnasında hayvan figürleri çağdaş araştırmacıları hayrete düşürüyordu; Grünwedel, biraz abartarak 'mağaralardaki kaplan, aslan ve başka bu tür hayvanların resimleri o kadar tabiidir ki, onları görünce girişte bıraktığım silahımı almak için dışarı fırlıyordum'⁸¹ diye yazar. 568 yılında Bizans elçileri Kuça'nın kuzeyinde bulunan Türk kağanının başkentinde dört altın tavus kuşu figürü üzerinde altın taht ve Bizans sanat eserlerinden hiç geride kalmayacak güzellikte gümüş hayvan figürleri görür. Çin tarihçileri küçük Türkistan beyliklerini tasvir ederken çoğu koyun olmak üzere birkaç defa hayvan figürü şeklinde altın tahtlardan söz ederler; Buhara hükümdarının altın erikesi deve şeklindeydi⁸². 743 yılında Horasan'ın Buhara valisi Nasir bin Seyyar batıya hediye gönderirken altın ve gümüşten sürahi, ceylan, dağ keçisi ve yırtıcı hayvanların başlarının figürlerin yapılmasını emreder⁸³. Buhara tarihini yazan Nerşahî (d. 899) Buhara pazarlarında 'put'ların muhtemelen, kilden insan ve hayvan figürleri- satıldığını gördüğünü yazar; tarihçinin, yaşadığı

⁷² Karşılaştırmak için bkz: İbn El-Fakih, 229; aynı metin için Yakut, *Mu'cem*, IV, 985 aşağıda.

⁷³ İbn Rüste, 160 ve ilerisi.

⁷⁴ Endaze, uzunluk ölçüsüdür. Herzfeld, Samarra kentinin harabelerini araştırırken Arap endazesini 51,8 sm olarak belirlemiştir.

⁷⁵ Onunla ve genel olarak Cey harabeleri ile ilgili bundan birkaç yıl önce V. A. İvanov, Şarkiyatçılar Kulübünde sunum hazırlamıştı.

⁷⁶ Karşılaştırmız: Barthold, *İstoriko-geografiçeskiy obzor İrana*, s. 114.

⁷⁷ Justi, *Geschichte Irans*, s. 485.

⁷⁸ *A third journey*, s. 62

⁷⁹ Kuh-i Hoca süslemelerinin tarihi-kültürel açıdan değerlendirilmesi, binanın ve süslemelerin tarihlendirmesindeki farklardan dolayı zorlaşmıştır: M. Ö. I. yy.dan (Herzfeld, *İran*, s. 293; idem, *Archaeological history*, s. 66) Sasanî(Hopkins, '*The Partian Temple*') ve geç Sasanî (Stein, *Innermost Asia*, c. II, s. 909; idem, *On ancient Central-Asian tracks*, s. 66) dönemine kadar.

⁸⁰ Bunlarla ilgili çok kaynak var: makalem '*K voprosu ob ossuariyah*'; K. A. İnostrantsev, *O drevne-İranskîh pogrebalmh obıçayah ve K istorii domululmanskoj kulturi*; Staviskiy vb, *Pendjikentskiy nekropol*; Rapoport, *Horezmiyskie astodanı*; Gudkova, *Tok-kala*; Tolstov-Livşitz, *Datirovanne nadpisi*; Rapoport, *Horezmiyskie ossuarii*.

⁸¹ Grünwedel, *Kratkie zametki*, s. 071.

⁸² Biçurin, *Sobranie svedeniy*, b. III, s. 183 (Bey-Şi'den); Belenitskiy, *Zoomorfnye trom*. Bu kitapta yazılı kaynaklarda verilen bilgiler Orta Asya'da yapılan arkeolojik bulguların resimleriyle birlikte verilmiştir.

⁸³ Taberî, II, 1765, 9.

dönemde bu geleneğin hâlâ sürdüğüne dair sözlerinden, bu İslam öncesi dönemin kalıntısı, 'Târîh-i Buhara'nın kaleme alındığı 943 veya 944 yılına kadar kaybolduğu hükmüne varılabilir⁸⁴. X.yy. gezgin ve coğrafyacısı İbn Havkal⁸⁵ Semerkand meydanlarında servi ağacından yontulmuş at, öküz, deve ve yaban hayvanların figürlerini görür.

VI.-X.yy. arasındaki verilerin karşılaştırılması, doğu İran sanatını İslamî dönemden önce son yüzyıllar ile İslam'dan sonra ilk yüzyıllarda bir bütün olarak ele almak gerektiğini ve fethedilme zamanı *terminus ante quem* tarihini olarak ele almamak gerektiğini açık gösterir. Hartmann⁸⁶, Semerkand'da bulunan insan ve hayvan figürleri Arapların şehri aldıkları 712 yılından sonrasına ait olmadığı görüşündedir. Mevcut, ama her zaman uygulanmayan dinî yasağın etkisi zamanla görülebilirdi⁸⁷. Bir zamanlar yaşayan sanatın en son kalıntısı, Orta Asya'da mevcut ve A. A. Semenov'un⁸⁸ bir makalesinde geçen bir gelenektir belki de: tabii ihtiyaçları gidermek ile bağlantılı olarak sert topraktan at, kedi, koyun ve sair hayvanların figürlerini yontmak. Din, bir Müslümana, eğer iyi yerde saklar ve kötü amaçla kullanmazsa hayvan resim ve heykellerini bulundurmaya yasaklamaz⁸⁹.

V

Herzfeld'in makalesinde İslamî dönemin ilk yıllarında kurulmuş mimarî yapıların listesi yer alır. Liste tam değil, ama en önemlisi, Herzfeld'in harap edilmiş Belh'in yakınlarında Araplar tarafından inşa edilmiş Barukan şehrinin 725 yılında Budist rahiplerin torunu Barmak'ın önderliğinde Belh'e eski konumunu kazandırmak uğruna terk edilmesini kaydetmemesi büyük kabahat. Bu olay⁹⁰ dışında, İslam'dan önce kurulan yerleşim merkezleri Arapların katkısıyla şehre dönüştürülüyordu; sadece Doğu ve Budist İran'da fethedilenlerin kültürü, fethedenlerinkine karşı Arapların kurduğu şehri eski bir şehir uğruna terk edecek kadar büyük zafer kazandı. Bu olay Horasan öncülüğünün, Sasanî ve Emevî devirlerinden kaldığını gösterir.

Kaynaklar, doğu Müslüman tasavvufunun başlangıcı ve medreselerin başlangıcı olarak Belh ve Budist İran'a işaret eder⁹¹. Tasavvuf⁹² ve medresenin başarısı Sünnilikle ilgili, Şiilikle değil; Herzfeld'in sandığı gibi Horasan'da dinî birlik yoktu. Şiilik önce Horasan'ın Beyhak vadisinde Sebzevar kasabasında Emevîler döneminden beri yaygınlaşmaya başladı⁹³. Selçuklular kendileriyle birlikte Şiî değil, Sünnî Hanefî mezhebinden din adamlarını getirdiler. Beyhak bölgesi, Şiî nüfustan bağımsız olarak ilim ve edebiyat merkezi haline geldi (Beyhakî mahlasını alan âlim ve müelliflerin sayısı çoktu; Beyhaklı sünnî din adamlarının yüksek eğitilmiş olmasına zıt olarak nüfusun çoğunluğunun dalal idi⁹⁴).

Hartmann'ın fikrine rağmen, İslam dünyası tarihinde kültürel akımların hep doğudan batıya geldiğini söylemek yanlış. Kültür açısından önde gelen bölge Irak, eski Babil, idi; oradan doğuya Şiilik dağıldı. Doğu kültür unsurlarının Horasan'dan batıya ne kadar yavaş ilerlediğini bez kâğıdın örneğinde görülür; bez kâğıt Semerkand'da VIII. yy. ortasında biliniyordu, Mısır'a ise X.yy.da geldi ve yüzyılın ortasında papirüs kullanımdan çıktı⁹⁵. IX. yy. ortasında halifeliğin başkenti Samarra'nın kurulması esnasında Mısır'dan papirüs tomarlarını hazırlamak için ustalar gönderilir⁹⁶. Buradan, Herzfeld'in görüşüne rağmen, Samara'nın inşasında Horasan mimarlığının etkisinin belirtilerinin olmaması, bu mimarlığın olmaması anlamına gelmediği sonucuna varılabilir.

⁸⁴ Bunlarla ilgili *K voprosu ob ossuariyah* adlı makaleme bkz. (bu eserde, c. IV, s. 163-164)

⁸⁵ İbn Havkal, 365, 11.

⁸⁶ Onun görüşüne *K voprosu ob ossuariyah* adlı makalemde yer verildi, s. 59 (bu eserde, c. IV, s. 163).

⁸⁷ Yasak alanı ve yürürlüğü girdiği zaman için bkz: O. G. Bolşakov (*İslam*).

⁸⁸ *Buharskiy şeyh*, s. 206.

⁸⁹ Snouck Hurgronje, *Kuseir 'Amra*, s. 188.

⁹⁰ İlk kaynak Taberî II, 1490. Bu konuyla ilgili çok sayıda çalışmam var.

⁹¹ Karşılaştırmız: Barthold, *O pogrebenii Timura*.

⁹² Barthold, *İslam*.

⁹³ Yakubî, *Ta'rih*, II, 397.

⁹⁴ Yakut, *Mucem*, I, 804, 20.

⁹⁵ Karabacek, *Das arabische Papier*; Mets, *Musulmanskiy Rennans*, s. 363-364; Barthold, *Turkestan*.

⁹⁶ Yakubî, *Kitâb al-buldân*, 264, 11.

Herzfeld, Doğu İran'ın kültür alanında birinciliği sırasında bir alanda, en azından mimarlıkta, batıdan etkilenip etkilenmediği, bu birinciliğin ne zaman ve niçin yitirildiği meseleleri üzerinde hiç durmaz. Eğer doğudan batıya, İslam'dan önce bir kubbe getirildiyse, batıdan doğuya İslamî döneminde, Doğu İran mimarlığının batıya yayıldığı Selçuklular döneminde çini örnekleri ödünç alındı. Batı etkisi altında doğuda pişmiş tuğlanın kullanımı yaygınlaştı; yaygınlaştıkça da kaliteden ödünç verdi. V. A. Jukovskiy 'Razvalını Starogo Merva' adlı kitabında Merv şehirlerini çeşitli dönemde karşılaştırır.

Horasan'ın düşüşünü üzerinden geçen savaş fırtınalarına bağlarlar, Nöldeke'nin⁹⁷ sözlerini Diez⁹⁸ tekrarlar ve Horasan'ın ikbali olarak Timurlular dönemini gösterir. Savaşların rolü küçümsenmez, elbette; XIII. yy.dan beri Şiraz'ın 'dârü'l-'ilm' ve edebî zevkin odağı olarak kabul edilmesi Acem'in Moğol istilasına uğramadığına bağlı. Yine de, Kuzey İran, daha fazla muharebelere meydan olmasına rağmen ekonomik ve kültürel bakımdan Güney İran'dan üstünlüğünü korur. Horasan'ın düşüşünü İslamî dönemde merkezî Acem'de büyük şehirlerin kurulmasına bağlamak daha mantıklı; bu dönemde Irak-ı Arap (Babil) İran platosunun batısında yer alan Irak-ı Acem ile karşılaştırılabilir ve ilk kültür merkezleri olarak Mezopotamya'nın doğusunda Horasan ve Baktriya artık söz konusu değildir. 'Irak-ı Acem' terimi XII. yy.da⁹⁹ ortaya çıkmıştır; ancak Abbasîler sırasında VIII ve IX. yy.da Rey'in yeniden kurulup, İsfahan büyük bir şehir haline geldiğinde temeli atılmıştır. Böylece, Horasan'ın düşüşünü başlatan süreç, Herzfeld'in fikrine göre Horasan'ın kültür alanında birinciliğe sahip olduğu dönemde başlar. Tüm kültür tarihi süreçlerinde olduğu gibi bu süreci de basit ve açık, kronolojik olarak tam tespit edilebilir bir olay olarak bakmamak lazım. Horasan'da kültürel unsurlar homojen olmamıştır; XIV. yy.da Acem'de eskiden Horasan yöneticisi olan yeni Moğol hükümdarının tahta geçmesiyle Horasan'dan batıya doğru Hanefî din adamlarının gelişini görülür¹⁰⁰; XIV. yy.da Şiiliğin eski başkenti Sebzevar'da tüm Horasan'a yayılan siyasi Şîî akımı çıkmıştır. Mimarlıkta Timur ve Timurlular devrinde doğunun batıya etkisi belirtileri yok; Timur ve varislerinin yapıları Şark Acem'den –İsfahan, Şiraz ve Tebriz- gelen ustalar tarafından kurulurdu; bir önceki devirde olduğu gibi Moğol hâkimiyeti sırasında Orta Asya'daki Moğol devleti kültür bakımından İran'daki Moğol devletiyle kıyaslanamazdı bile. Sadece resim tarihinde doğunun batıya etki örnekleri olmuştur: resim sanatı Türkiye'ye II. Beyazıt (1481–1512) döneminde Türkistanlı Baba Nakkaş tarafından getirilmiştir¹⁰¹.

Bugün bilimde Doğu ve Batı İran'ın kültürel ilişkilerinde çok şey bilinmiyor; ama Strzygowski ve ekolünün tek yanlı ve serbest varsayımlarını ve Herzfeld'in yarattığı yapay basitlik ve açıklığın tutarsız olduğunu söylemek mümkün. Gelecekteki araştırmalar, muhtemelen, tezatlarla dolu karmaşık sonuçlar doğurur. Bu tezatlar, kültürel süreci hem bir bütün olarak hem her olayı ayrı ve çok yönlü araştırmakla çözülür. Hartmann'ın¹⁰² 'Küçük detaylarda derinleşmek olayların genel özelliklerini ve birbirleriyle bağlantılarını görmeyi engeller' ifadesinde haklılık payı var. Doğu sanatı dâhil doğubilimin tüm alanlarında yüzeysel amatörlük ve aceleci hükümler önemli olmayan detaylarla ilgilenmekten daha tehlikelidir.

⁹⁷ *Das iranische Nationalepos*, s. 144.

⁹⁸ *Churasanische Baudenkmäler*, s. 7.

⁹⁹ Karşılaştırınız: Ethé, *Neupersische Litteratur*, s. 264. 'Irak' kelimesinin daha erken kullanım örneklerine rastlamadım. Bkz: Yakut, *Mucem*, II, 15; Le Strange, *The Lands*, s. 186.

¹⁰⁰ Barthold, 'Mir İslama', c. I, s. 101; d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, c. IV, s. 536.

¹⁰¹ Jacob, *Hinweis*, s. 65.

¹⁰² *Archäologisches aus Russisch-Turkistan*, II, s. 185.

